

815093
11

Ғалым Қадірәліұлы

35026
11

**АҢСАҒАН МЕНІҢ
АУЫЛЫМ**

Қызылжар қаласы
2001 жыл

Ғалым Қадірәліұлы

**АҢСАҒАН МЕНІҢ
АУЫЛЫМ**

Қызылжар қаласы
2001 жыл

84.5 Кк12
№ 14

"Асыл мұра" әдеби-ғылыми орталығының
ұсынуы бойынша басылып отыр.

Рецензент: **Әскер Әбілқайыров**, белгілі журналист.

Редактор: **Амантай Арықбаев**, белгілі журналист, Облыс
өкімшілігінің жауапты қызметкері.

Ғалым Қадірәліұлы. Аңсаған менің ауылым.
Қызылжар, 2001, 120 бет.

35026

Бұл кітапта облысымызға танымал ұстаз Ғалым Қадірәліұлы
туған ауылы, оның көрнекті адамдары, ағартушылық қызметі
жайында сыр шертеді. Сонымен қатар ата-тегінің шежіресі де жа-
зылған. Кітаптың танымдық, тәрбиелік мәні зор.

ISBN 5-7667-8609-3

012
© Қызылжар, "Асыл мұра" орталығы.

ҚАДІРМЕНДІ ОҚЫРМАН!

Кімнің болмасын туған елін, өскен жерін, ауылын аңсауы заңды құбылыс. Алайда, жүректен ұшқындаған сағыныш сезімін өрнекті сөзбен жеткізу екінің бірінің пешенесіне жазылған сый емес. Десекте, өздеріңізге ұсынылып отырған «Аңсаған менің ауылым» атты осы шағын кітабымды кіндік қаным тамған еліме, жақсылығымды асырып, кемшілігіме мұңайып жүретін ауылдастарыма деген жүрежарды ыстық лебіз, көрікті көкей сазы ретінде қабылдарсыздар.

Кең жұртшылықты аса қызықтыра қоймаса да, бұл еңбек осы жинақта есімдері аталған жақын жұрағаттарым, ағайын-туыстарым және балаларым мен немерелерім үшін естелік-кәде жүгін толық көтереді деп сенемін.

Өткен күндерден белгі ретінде ізгі ниетті көздеген алғашқы қолтумамды түсіністікпен қабылдаған әр оқырманға нұрлы да сырлы болашақ тілеймін.

**Ғалым
ҚАДІРӘЛІҰЛЫ**

АЛҒЫ СӨЗ

Ғалым Қадірәліұлы облысымызға танымал зиялы азаматтардың бірі. Саналы өмірінің 35 жылдайын бала оқытуға, мектеп жұмысына бағыштаған Ғалекеңді облыстың төрт бұрышында білмейтіндер кем де кем. “Мұғалім – мектептің жаны” деп Ахмет Байтұрсынов айтқандайын ССРО-ның және Қазақстан Республикасының “Білім беру үздігі” Ғ.Қадірәліұлы оқыту-тәрбие саласының ыстығы мен суығына бірдей шынығып, “ұстаз” деген қызығы мен қиындығы мол, ауыр да болса, абыройлы еңбек төрінен көрінген білікті маман, кәсіпқой мұғалім, талапты ұйымдастырушы.

Ғалекең осынау еңбек жылдарында алдынан дәріс алып, тәрбие мектебінен өткен өз оқушыларын дәйім білімқұмарлыққа, отансүйгіштікке, қазақтың төл дәстүрлеріне, беріктікке баули жүріп, жас ұрпақ санасына ұлттық намыс, азаматтық парыз сияқты биік адами қасиеттерді бойларына сіңіруге өрелі білімі, өнегелі ісімен шуақ шашқан ұлағатты ұстаз.

Ғ.Қадірәліұлы зейнетке шыққан жылдан қоғамдық істермен айналысып келеді. 1995 жылы ол Е.Бөкетов қорын ашып, мұражай ұйымдастырып, жерлес академиктің есімін мәңгі халық жадында сақтауға мол еңбек сіңірді. Сондай-ақ Ғалекеңнің тікелей басшылығымен

осы 2001 жылдың сәуірінде Қызылжар қаласында облысымыздың ардақты азаматтарының еңбектерін халық қазынасына айналдыруды мұрат тұтқан «Асыл мұра» атты ғылыми-әдістемелік орталық құрылып, жұмыс істей бастады.

Ғ. Қадірәліұлының адам қызығарлық көп қырының бірі - ізденімпаздығы, тынымсыздығы. Ол мектеп директоры бола жүріп, жұмыстан бос уақыттарында қолына қалам алып, өзі аралас-күралас жүрген білім-мәдениет қайраткерлері, өнегелі ел азаматтары туралы естелік жазуды әдетке айналдырған. Көңіліндегі көрікті ойларын қоса жазған ол естеліктердің кімге болсын, әсіресе, жастар үшін танымдық және тәрбиелік мәні бар қазына десек артық кетпейміз.

Қолдарыңызға ұстап отырған бұл жинаққа Ғ. Қадірәліұлының әдебиет әлемінің ғұламалары С. Мұқанов, Г. Бельгер және көрнекті ғалым-жазушы Е. Бөкстөв сияқты есімдері бүгіндері шартарапқа белгілі мақтаулы жерлестеріміз туралы толғақты ойлары енгізілген. Қаламгердің жинақтағы өзінің кіші Отаны – Шал ақын ауданындағы Кеңес Одағының батыры Ы. Ыбыраев атындағы шағын ауылдың (Бостау) адал еңбеккерлеріне деген ыстық сезімі де шынайы және шырайлы өрнектелген.

Сөз соңында Ғалекенге тырнақалды еңбегіңіз көпшілік игілігіне айналып, шығармашылық шабытыңызға қанат бітірсін дейміз.

А. Арықбаев

1. БІЗДІҢ СӘБЕҢ

Сабит Муканов

Үкітай Рамазанов

Сәбеңді жақсы білгенмен дәл жақын келіп, ауызбауыз сөйлесудің сәті бірер рет қана түсті. Ол кісіні “білем” дейтінім – мектепте жүрген кезімізде “Менің мектептерім” (“Өмір мектебі”), “Жұмбақ жалау” (“Ботағоз”), “Мөлдір махаббат” кітаптарын сүйсініп оқитын едік. Сәбеңнің жазған шығармаларының басқа жазушылардікіне қарағанда тілі жеңіл, мазмұны тартымды көрінегін. Әрі, бір жағынан ондағы оқиғалардың көпшілігі Омбы, өзіміздің Көкшетау, Қызылжар төңірегін қамтитын. Әлбетте Әлти, Торсан билердің болғаны рас. Кітаптарда аталған жер аттары әлі күнге сақталған, шығарма кейіпкерлері Арғын мен Керейден шыққан адамдар. Сәбеңнің әдеби мұрасының біз үшін құндылығы да, міне, осында. Маркүм Е. Бөкетов Сәбеңнің “Жұмбақ жалауын” мектеп қабырғасында жүр-

генде орысшаға аударған екен. Өкінішке орай, сол қолжазбасы жоғалып кетіпті. Кейін С.Мұқановтың өлеңдерін, әңгімелерін, түрлі зерттеулерін, басқа романдарын оқыдық. Сөйтіп оның еңбегі арқылы көп нәрсені біліп таныдық.

Алпысыншы жылдардың бас кезінде Сәкен Сейфулиннің Қарағандыда өткен торқалы тойында Сәбит Мұқанов баяндама жасады. Міне, осы жолы Сәбенді бірінші көруім еді. Той тарқағаннан кейін Сәбең Долинка (Қарағанды маңы) деген қалада тұратын Қабыкеш ақсақалды тауып алады. Біз де сол үйде едік. Бұл кісі біздің жерлесіміз, Сердалы қажының баласы. Оқығаны да, тоқығаны да мол, белгілі шешен, шежіреші адам еді. Атығай-Қарауылда Сердалы қажыны кезінде білмейтін адам болмапты. Одан туған Қабыкеш те әке жолын қуып, молдалық құрып, дін уағыздаған адам. Сәбиттің мұндай адамдарды мүлт жібермей сөйлесіп, өзінің “керегіне жарататындығы” таңданырлық жәйт емес. Ол ас піскенше Қабекеңмен оңаша болмеде әңгімелесіп, өзіне қажетін жазып үлгерді. Дәм үстінде ойын-күлкі, әзіл-қалжыңмен араластыра белгілі “асату” рәсімін жасай отыра бағанағы әңгіменің желісін жетілдіре, толықтыра түсті. Қабыкеш ақсақалға әлсін-әлсін сұрақтар жаудырып, негізгі әңгімені нақтылай түсті. Бұл жерде әңгіме белгілі адамдар, бағырлар жайында өрбіп жатты. Сөйтіп алғашқы кездесу осылай аяқталды.

Алпысыншы жылдардың екінші жартысында Сәбит Мұқанов біздің облыс бойынша Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланды. Сайлау алдында ауылдарды, қаланы аралап, оқу орындары мен мекемелерде болып, сайлаушылармен кездесу өткізді. Сол жолы облыстық қазақ мектеп-интерна-

тында да болып, мұғалімдер ұжымымен, оқушылармен кездескен болатын. Мектеп директоры Ғалым Хамзин, директордың орынбасары Бәрменбай Темірболатов және мен болатынбыз. Кездесу соңында директордың болмесінде аздап дем алғаннан кейін біз: “Ағай уақытыңыз болса дәм дайындайық, қонақасы ішіңіз”, - деп өтініш жасадық.

-Жоқ, әдейі дәм дайындамандар. Уақыт тығыз. Дегенмен “қуыс үйден құр шықпа” деген ғой, интернаттың компотының дәмін татуға болады, -деп қалжыңдады Сәбең.

Біз сол сәтте асхананың аңшысын қуырып, компотын, қуырдағын, тағы басқаларын дайындатып өзімізше сый-сыяпат корсеттік.

-Осы жасымызға дейін талай басты мүжідік, содан шыққан мүйіз қайда? Мына тағамдарың дәмді екен, - деп ол балаша қуанған-ды. Оның қарапайым, кішіпейіл адам екендігін осы жерде тағы бір байқадым.

Әзіл-қалжыңға толы әңгімені шебер айтатын, айналасын думандатып отыратын адам екен. Бірер сағат ішінде әжептәуір әңгіме айтып, бәрімізді бір сергітіп тастады. Солардың есте қалған бір-екеуін айта кетейін.

Біріншісі – Жамбылмен кездесу жайында.

-Жамбыл жайлауда, тау боктерінде, киіз үйде тұрды, - деп бастады сөзін Сәбең. – Көп жылғы өлеңдерінің қаламақысы келіп қалған соң жиналып Жамбыл атамызға тарттық. Аса қашық жер емес, лезде жетіп бардық. Мен машинадан түсіп, үйге кірдім. Қалғандары машинада қалды. Мені Жәкең “Балуан” дейтін. Күреске түсіп балуан атанбасам да, денемнің сомдығы, толықтығы, жиын-топтағы батылдығым, жылпостығым, бойға біткен қасиеттерімді бағалаған болар, Жамбыл мені өле-өлгенше солай атап кетті. Үйге

сәлем беріп, кіріп келдім.

-Уа, Балuanым, амансың ба? Қайдан жүрсің?

-Сізге келдік. Сүйінші, ақша әкелдік.

-Қайдан? Кім жіберіпті?

-Сталиннен! Сталин жіберіпті.

-Қанша жіберіпті?

-Отыз мың.

-Әкелші көрейін. Әй, болса болар, болса болар, - деп ол ақшаның бумаларының қалыңдығын сау-сағымен олшеп жатты. - Ал қасыңда кімдер бар?-деді.

-Мұхтар, Ғабит, Күләш қана, басқа ешкім жоқ.

-Ал, жарайды, бүгін бір тоқтының реті келіп тұр, түссін, бәрін де шақыр,-дейді Жәкең.

“Мұншама ақша келіп тұрғанда Жәкеңнің аузынан қой емес, тоқты шыққаны несі, сараңсың-ау, шал!”-деген ой келді ойыма. Айтқан тоқтыны сол күні жеп тындық...

Сәбеңнің екінші әңгімесі қазақтың әлемге әйгілі балуаны Қажымұқанмен кездесуі жайында.

-Бірде үйімізге қонақ шақырып, жиын откізбекші болдық,-деді Сәбең. - Соның жабдығымен дүкенге шықтым. Көшелердің бір бұрылысында Қажымұқан кездесе кетті. Бетаузы шалбарланып, шымыр, тығыз денесі босаңсып, жұқара түскен екен. Құшақтасып, амандық-саулық сұрасқаннан кейін: “Қажы аға, қор-мегелі көп болды. Кездескеніңізге қуанып қалдым. Кешке біздің үйге келіңіз, басқа да қонақтарым бар”,-дедім.

-Жарайды, келемін, - деді Қажымұқан.

-Арақ-шарап жағына қалай қарайсың?-дедім.

-Арақты қойғам. Бірақ сыра-мыра жұтатын жағдай-ым бар.

-Сыра болғанда оның мөлшері қандай?

-Біреп шелек алсаң, жетіп қалар.

Сойтіп дүкеннен керек-жарақты алып келіп, семіз қой сойғызып, қазанға сала берген сәтте Қажымұқан елден бұрынырақ келді. Қойдың құйрығын көріп:

-Мына құйрықты әкеңе ас бермессің, боліп-жармай тұтас сал қазанға, - деді. Өлшеп жібергенде қойдың құйрығы 18 кило тартты.

Әлхал, қонақтарым түгел жиналған соң 20 литр бөшкені сырасымен балуанның қасына апарып қойдым. Манағы құйрықты тұтасымен табаққа салып, алдына жеке тарттым. Қойдың құйрығын шеміршегіне дейін жеп, екі шелек сыраны тоңқарып жүре берді балуаның. Шіркін, асылым-ай!

Собит Мұқановтың ұлылығын да, қарапайымдылығын да бірге жүргендер, қасында болғандар біледі. Сол жолы мен депутаттыққа кандидат Сәбеңе қала бойынша жұрт сенген окілі ретінде бірге еріп, академик-жазушының өмірі мен шығармашылық еңбегін, қоғамдық істерін көпшілікке таныстыруға араластым. Әлі есімде энергетиктердің Мәдениет сарайында, бүгінгі С.Мұқанов атындағы қазақ сазды-драма театрында сайлаушылармен кездесу кеші өтті. Осы кездесуде мен де сөз алып, ойымды алқалы ортаға ана тілінде – қазақша жеткіздім. Ал, менен басқаларының бәрі орыс тілінде сөйледі. Сөзімді аяқтаған кезде Сәбең орнынан көтеріліп, бетімнен сүйді, құшақтап арқамнан қақты. Кештің соңында үлкен қонақасы беріліп, бас тартылды. Дастархан басында отырғандардың бәріне де Сәбең өз қолымен ет асатты.

“Асату” демекші, ол кісі ауылда, қалада, Алматыда болсын ет асатуды бұлжымайтын әрекетке айналдырса керек. Кейін Сәбеңнің ет асатуы ел арасында аңызға да айналып кетті. Бірде Мәскеуден келген сыйлы қонақ-

тардың бірін асата-асата жақсылап сыйлап жіберсе керек. Кейін ол кісі Қазақстанға үлкен басшы болып орналасады. Қарсы алу жиынында сол бастық Сәбит Мұқановты коргенде “тағы да асату болады екен ғой” деп күрсінген екен. “Асату” желінбей қалған май аралас етті сыйлап жегізу ғана емес, оның шын мәнінде қазаққа қатысты, ұлттық, тәрбиелік маңызы, мәні бар жойт екенін түсіну қиын емес, әрине.

“Қазақша-орысша фразеологиялық сөздікте” (Алматы, “Мектеп”, 1988ж) 186 ақын-жазушының еңбектерінен нақыл, ұлағатты сөздер алынған. Сол сөздікте Сәбит Мұқановтың көптеген қанатты сөздері орын алған. Мәселен “Сегіз қырлы” дегенді былай ажыратады: ол ақындық, әншілік, серілік, балуандық, күлдіргіштік, шешендік, өткірлік, тапқырлық. Маған Сәбеңнің сөзді, мақалды, уақиғаны түбіне дейін егжей-тегжейлі түсіндіріп беруге тырысатындығы сүйінтеді.

Әрине жазушының өзінің сөз мәнері, басқаларды қайталамайтын өзіндік өрнегі болады. Сәбеңнің мына сөздерін басқа жазушылардан кездестірмеген сияқтымын. Олар: “Сатып алған жылқының күйрығын майлау”, “Мұрнын көкке көтерген тәкаппар”, “үя бұзар, шідер үзер тентек” тағы сол сияқты.

-Тағы бір көңілде жүрген ойымды жасырмай айта кетейін. “Әкем өмірі ит мініп, үйрек қамшылап өткен тақыр кедей еді”, -деп суреттейді өзінің шыққан тегін Сәбең. Осы кедейлігін кеше бетке ұстап айтса да, академик жазушы болғанын мақтан ететін. Ғұлама жазушының осы бір астарлы сөздерін кейбіреулер мақтаншақтыққа жоритын. Кешегі кедей бүгін академик болдым дегеннің не артығы бар?! Тіпті басқа ұлттарды былай қойғанда Сәбеңнің теледидардан, радиодан сөйлеген сөздерін сынап, мін тағып жүрген өз ағайын-

дарымызға не айтарсың! Ондай адамдар, меніңше, Сәбенді танымайтындар болса керек. Енді біреулер 37-нің ызғарлы кесепат күндерінде Сәбең өз қаламдас жолдастарын “көрсеткен”, “ұстап берген” деген лақап таратуда. Бұл да жабылған жала, деп білемін. Жиырмасыншы ғасырдың қасіреті ХҮІІІ ғасырдағы “ақтабан шұбырындыдан” кем түскен жоқ. 37-нің аласапыранында баласына әкесін “куә бол” деп кінәлатқанда кім-кімді ұстап бергенін дәлелдеп беру оңай болмас. Бұған кінәлі тек сол кездегі солақай саясат деп білеміз.

Сәбит Мұқанов Сарыарқа өңірінің жыршысы, Арғын мен Керей аталарымыздың ұрпақтарын өз шығармаларының арқауы еткен жазушы, үлкен ғалым. Ата-бабаларымыздың көне тұрмыс-салтын, мәдени дәстүрін соңғы ұрпаққа жеткізген жазба әдебиет алыптарының бірі. Ол қарапайым, түсінікті жазады және оның ойының тереңдігі, философиялық дәрежесі, құндылығы жағынан ешкімнен де кем емес.

Саясат шокпарынан алдымен таяқ жейтін өнер адамдары мен ғалымдар. Өмірден ерте кеткендерді былай қойғанда, кезінде Мұхтар, Қаныш, соңғысы Ебіней сияқты абзал азаматтар да сол сұрқия саясат кесірінен жазаланбаса да, қудаланды. Оның шарпуы Сәбенді де құтқармады. Лайым ол заман енді келмекке кетсін. Ендеше дау-дамайды қойып ұлылардың ұлылығын айта білейік. Сәбит Мұқанов сынды жерлес, академик-жазушының асыл мұраларын мәңгі бағалай білейік.

2. ЖАРҚЫРАҒАН ЖҰЛДЫЗ ЕДІ

Ебіней Бокетов

Қай қырынан қарасақ та алмас қылыштай жалп-жүлт етіп, жарық жұлдыздай нұрын шашып өткен біртуар ұлдарымыз, асылдарымыз аз болмаған. Өткен солардың біразының ғұмыры қысқа келеді. “Білінбей өтіп жатыр уақыт жылжып”, - деп Сегіз сері айтқандай, қызыл-жасыл дүние өтіп жатыр. Солардың ішінде асылы, тұлғалы жерлесіміз, академик Ебіней Ары-

станұлы Бөкетов пайғамбар жасына да жетпей дүние салғаны өкінішті-ақ.

Сөз алдында Ебекеңнің жұмбақ болып жүрген аты-жөнін ажырата кетпекпін. Себебі бұл кісінің аты мен фамилиясы қазаққа ұқсамайды дегенді, әсіресе жастар жиі айтып жүр. Ебекеңнің тетелес інісі (бұлар бес ағайынды) Қамзабайдың айтуынша ұлы атасының есімі “Бокет” деп аталған, ал Ебінейдің шын (азан шақырып қойған) аты – Ебінғабиден болыпты. Алып-қаш деген шағын таза қазақ ауылында туған, ол ауылда мешіт болған. Осындай ортада туған нәрестенің атын мүсілманша қоймау мүмкін емес. Бірақ жаппай жаңа үкімет орнату, колхоздастыру (ұжымдық) шаруашылығына көшіру кезінде, кілең сауатсыздық жағдайында баланың тууы туралы куәлігін толтыруда жіберілген қатеді есеп жоқ. Ал орыс арасында тұрған қазақтардың аты-жөні орысшаға айналып кеткені таңқаларлық іс емес. Сайып келгенде Ебекеңнің барлық іс-қағаздары: аттестаты, дипломдары т.б. Букетов Евней Арстанович түрінде толтырылған. Яғни Бөкетов-Букетовке, Ебінғабиден-Евнейге баламаланып, өзгеріп ауысып кеткен. Мұндай жағдай осы күні де екінші бірінде кездеседі.

Бөкетовтар жанұясымен елуінші жылдардың екінші жарғысында таныса бастадық. Бір ел, бір тұқым, бір ауданнан болсақ та алғашқы кездесулеріміз көмірлі Қарағандыда болды. Өйткені мен Қарағанды пединститутын (физмат факультетін) бітіргеннен кейін (1959ж.) сол қаланың бір мектебінде мұғалім және директордың орынбасары болып қызмет істедім. Пәтер алғаннан кейін әке-шешемді, іні-қарындасымды сол жаққа көшіріп алдым. Бәлтай апа (бес ұлдың анасы) Бөкетовтар отбасының түтінін тура ұстап, бес ұлды

оқытып, адам қылып қатарға қосқан еді. Олар Ебіней, Қамзабай, Жартас, Шабдан, Есләмбек. Біз Ебінеймен кейін таныстық, бұрын сырттай ғана білетінбіз. Қамзабаймен бұрынырақ танысып, араласып-құраласып жаттық. Әке-шешеміз Бәлтай апамен жақсы көңілдес болып, шай-пүй ішісіп, әңгіме дүкен құрысатын.

Бұл жанұядағы Қамзабайдың орнын ерекше атауға болады. Ағасы Алматыға оқуға кеткенде шешесін, інілерін асырап, жастайынан еңбек етіп, оқу орындарын ылғи сырттай оқып бітірді. Сол біз араласқан кезде Қамзабай Қарағанды қаласында бір құрылыс басқармасын басқарды. Тұрмысы да, дәрежесі де еш адамнан кем болған жоқ. Қамзекеннің туысқа, жерлестерге дегенде жүрегі елжіреп тұрады. Көкшетау, Қызылжар жігіттерінің ақылшы ағасы, қарағайдай қамқоршысы болды. Ойын-тойымызды Қамзекен басқаратын. Өзінің кітабында жазғандай әкесінен ерте қалып, өмір тауқыметін ерте көргендіктен бе екен, еңбекқор, икемделгіш, сезімтал, пысықтық қасиеттері басқа жерлестерге қарағанда әлдеқайда жоғары тұратын. Қамзабайдың тағы бір ерлігі Ебекен қайтқанда, оның атын мәңгі сақтау жөніндегі еңбегінен көрінеді. Зиратының басына ескерткіш орнатты, қолжазба түрінде қалған еңбектерін жинап, баспадан өткізіп жатыр. Университеттің, көшенің атын беру, Қор ашу т.б. мәселелерге тікелей араласты.

Әлі есімде Бәлтай апа ақ жаулығын киіп, ақ сәл-десін одан жоғары орап алып, той боларда елден бұрын келіп қайырлы болсын айтатын. Таза мәсі, әдемі қамзолымен отырғанда төрдің көркі болатын. Ол кезде Қарағандыда мұндай киім кию деген еш адамда жоқ еді. “Әй сен қашан үйленесін”- деп, бойдақ жүргендерімізді “тергеуге” алатын. Сөйтіп елдің сұр бой-

дақтарын санап, есептеп отыратын. Ебіней Алматыда қызмет істеп жүргенде осы анасына қажет болмаса да 50 сом ақша салып тұратын. Бұл кішігірім қызметкердің жалақысына тең еді сол кезде. Анаға деген қамқорлықты осыдан да байқауға болады. Апайдың мінезі ауыр болса да, жүзі жұмсақ еді. Сөйлеп кетсе, алдына жан салмайтын шешен, анау-мынауды тәубесіне келтіретін батыл адам болатын. “Алып анадан туады” дегендей Ебіней Бөлтай апаға тартқан-ақ!

Алпысыншы жылдың ақпан айы еді. Ебіней Бөкетов Қарағандыға ауысып келейін деп жатыр дегенді естідік. Қызметі химия-металлургия институтының директорлығы. Келіп орналасысымен әдейі іздеп бардым. Кезегім келіп қызмет бөлмесін ашсам, төрдің төрінде ұзын бойлы, толық, зор денелі, батыр тұлғалы адам отыр екен. Мұндай денелі алып адамды Қарағандыда сирек кездестіресің. Ебіней орнынан түрегеліп, қолымды ұстағанда мен оның иығынан ғана келдім-ау деймін. Созді Ебекеңнің өзі бастады.

-Аты-жөніңді айта отыр, - деді күлімдеген көзі, көктем таңындай жайдары жүзімен, жылы ұшырай қарап.

Мен жөнімді айтып, өзімді қысқаша таныстырып өттім.

-Енді шаруанды айта отыр.

-Шаруам онша көп емес. Бар болғаны сізге сәлем беру.

-Онда саған көп рахмет! Дегенмен тегіннен тегін келмеген шығарсың? Өзің қай тума боласың, жөніңді айтшы.

-Руым Атығай. Оның ішінде Бәйімбетке жатамыз. Осында тұрамын. Қызметім ұстаздық. Сіздің жанұямен араласып тұрамыз.

-Облысың Солтүстік Қазақстан болсын. Сонда қай

аудан, қай ауыл?

-Кәдімгі өзіңіздің Сергеев ауданы, Ыбыраев атындағы кеңшар, Ленин ауылы.

-Манадан бері соны айтпайсың ба. Бағанаты мен Лениннің арасы ұмытпасам 30 шақырым болуы керек. Мен де Бәйімбетпін. О, браток болдың ғой! (Бұдан былайғы жерде мені “Браток” деп кетті).

Сөйтіп, бірінші кездесуден-ақ Ебекең де, мен де мөз-мәйрам болып қуанысып қалдық. Ебекең жас жағынан он бір-он екі жыл менен ересектеу.

Бірақ құрбы-құрдастай араласып кеттік. Менің үйлену тойымды (алдынан өту, құдалық рәсімдерін) бастан-аяқ өзі басқарды.

Ебекеңнің қызықты қасиеттерінің бірі - қызметтен қолы босай қалса, әсіресе демалыс күндері әңгіме іздеп үлкендерді жағалауы. Оның ішінде менің әкем Қадірәлі (ескі оқуы бар, әңгімешіл) және Сердәлі қажының баласы Қабыкеш молда (әрі акын, әрі шежіреші – білгір) болатын. Осындай қариялармен кездесіп, әңгіме тыңдау Ебінейдің әдегіне айналған.

Алпысыншы жылдардың орта кезі. Кеншілердің мәдениет сарайында Сәкен Сейфулиннің 70 жылдық торқалы тойы аталып өтті. Үйіліп-төгіліп астанадан, шет жерлерден ақын-жазушылар, қоғам қайраткерлері келді. Олар С.Мұқанов, М.Қаратаев, Б.Момышұлы, Ғ.Орманов, Т.Жароков т.б. Сәкен жоніндегі өз ойларын ортаға салды. Сол тойда Сәкеннің жұбайы – Гүлбахрам, інісі – Мәжит, қызметтес досы – З.П. Катченко қатысты. Осы тойда қарағанды жұртшылығы атынан Ебіней Бөкетов сөз сөйледі, ұзақ сөйледі. Алдымен орысша, одан соң қазақша айтты. Бір қызығы мінбеге шығып сөйлегендердің бәрі дерлік (тілі келсін, келмесін) орысша сөйлеп жатыр. Ебекең сөйлегенде

жұрт таңқалып, түнеріп тұрған қалың бұлт ашылып кеткендей болды. Қалың жұрт ду қол шапалақтап жіберді. Екі тілде ағылып, ақтарылып сөйлегенде жұртшылық өте риза болды. Ебекең тамаша азаматтың еңбегін, халқы үшін жасаған ерлігін айтты. Сәкен армандаған Арқаның бүгінгісін, болашағын айтты. Міне, осы кеште Е.Бөкетовтың үлкен ғалым, тамаша әдебиетші, жезтаңдай шешен екендігіне тағы көзімізді жеткіздік.

Ебекеңмен 1983 жылдың қараша айында соңғы рет кездестім. Ол кезде Қызылжар қаласындағы қазақ мектеп-интернатында директор болып қызмет атқарамын. Мектеп директорларының демалысы әдетте қазан, қараша айларында өтеді. Мектепте оқуды бастап, күрделі жөндеуден өткізіп, қысқа дайындап барып дем алу әдетке айналған. Бірге оқыған жолдастар, қайын жұрт, аға, іні-қарындастар болған соң Қарағандыға жылына бір рет соқпай болмайды.

Жылдағы әдетім бойынша алдымен Ебекеңе кіремін. Бұл кезде ХМИ-ге қайта оралған еді. Көңілі қаяу, үнжұрғасы түскен қалпын көрдім. Кездескеннен-ақ жүрегім аттай тулады.

-О, браток, келіп қалдың ба? – деп бұрынғыдай қарсы алды мені.

-Ебеке, жас жігіттей жіңішкеріп, жасарған түріңіз бар, - дедім мен.

-Қызметті ауыстырғам, браток. Қолым босырақ, спортпен айналысамын. Жаңа көмір-мұнай лабораториясымен шындап кірісіп жатырмыз. Осы Кәдкен (менің әкем жөнінде айтып отыр) осында көшіп келгенде неше жаста еді? – деп тосыннан сұрақ қойды.

-Алпысқа толып, демалысқа шыққаннан соң көшіріп әкелдім, - дедім мен.

-Япырмай, сол кезде біз оны шал деп жүруші едік, бүгінгі бізден ол 2-3 жастай ғана үлкен екен ғой, - деді Ебекең.

-Иә, солай, - дедім мен.

Сол сұрақтың мағынасын кейін түсіндім. Бұл Ебінеймен соңғы кездесуім еді. Содан бір ай өткен соң, яғни 1983 жылдың желтоқсан айында ол дүние салды. Қызмет, дәреже, байлық адам басына торғай сияқты қонып, торғай сияқты ұшып кетуі хақ. Оны Ебекең жақсы білетін адам. Бірақ не үшін кінәлайды, қуғындайды деген ренішті сұрақ нәзік жүрегін маза-лайтын. Бұл да тоталитарлық кезеңнің салқын ызғарының әсері болатын. Өзін-өзі күндейді деп Абай айтқандай, ұлы адамның ұлылығы біреулерге “кедергі” болатындығы сөзсіз. Мәселен, Мұхтар да, Қаныш та түрмеде отырған жоқ, айдауда да болған жоқ, бірақ қуғын-сүргіннен шет те қалған жоқ. Илияс, Сәкен, Мағжан, Үкілі Ыбырай сияқты арыстарымыз атылып кетті. Ебінейдің олардан періштелері артық па еді? Оның да қақпанға түсуі таңданарлық жәйт емес. Тасы өрге домалап, атағы жер жарып, әйгілі бола бастаған ғалым, әдебиетші Ебіней Бөкетовты көре алмай жала жапқан өзәзіл анонимшіктер, жымысқы өсекшілер, пасық пасквилшілер бұл кезде де табылып жататын.

Бірақ шындық, ақиқат әрқашан жеңеді. Өтірік пәленнің беті ашылып, ондай пасықтарға күл шашылды.

Кезінде К.Е. Ворошилов Қазақстанға келген сәтінде шеткері отырған екі адамға қарап: “Қазақстанда аса ардақтайтын екі асыл адам бар, олар Қаныш Сатпаев пен Мұхтар Әуезов”, - деген екен.

Дәл осындай сөзді ел басшысы Н.Назарбаев айтты: “Кезінде біз екі академикті бағалай білмедік, олар Қаныш Сатпаев пен Ебіней Бөкетов”.

Ебіней Бөкетов өмірден 58 жасында кетті. Бірақ артында ұланғайыр ғылыми және әдеби мұралары қалды. Ебекеңнің өмірі келешек ұрпаққа үлгі, мұралары рухани қазына болып қалары сөзсіз.

Ебіней Арыстанұлы Бөкетов көп қырлы күрделі тұлға. Оның барлық қыры мен сырын түсіну, сыйпаттап жазу әсте мүмкін емес. Олай жасау үшін Ебікеңнің өзіндей адам болу керек. Қамзабай Бөкетов сексенінші жылдардың басында (Ебекең қайтқан соң) өзінің ағасы үшін терін төгіп, қаншама еңбек етті. Ғалымдар армиясының көмегімен әділетсіздіктің бетін ашты. Соның нәтижесінде Ебекеңнің жарық көрмеген еңбектері жарыққа шықты. “Аяулым еді, асқар тауым еді” деген тамаша кітап жазып, Ебекеңнің балалық, жастық шағын, одан кейінгі жарық өмірін елге паш етті. Әттең ол кітап “Друг мой, брат мой” деген атпен орысша жазылып шықты. Ебіней Арыстанұлының ғылым саласындағы ұлан-ғайыр табыстарын оның сүйікті шәкірті академик Виталий Павлович Малышев өзінің “Поступью командора и пророка” деген кітабында айқын суреттеп жазған.

Ғалымның Алматыдағы, Қарағандыдағы әріптестері, шәкірттері, Қызылжардағы ескі достары, жақын туыстары, замандастары екі тілде (орысы мен қазағы, кәрісі мен немісі) бірігіп естелік кітаптарын шығарды. Сол авторлардың көбі елімізге әйгілі адамдар: Ә.Тәжібаев, Қ. Салықов, М. Сәрсекеев, А. Брагин, З. Қабдолов, М. Әлімбаев, Ж. Бектұров, Е. Зікібаев, М. Елеусізов, Ә.Байешов, Шоға Уәлиханов т.б.

Қызылжар қаласында облыстық ғылыми-техникалық кітапхана А.Е.Бөкетов атында. Осы кітапхананың ғимаратында Бөкетов қоры және мұражайы орналасқан. Мұнда ғалымның ғылыми, әдеби мұралары –

кітаптары жинақталған. Соңғы екі-үш жыл ішінде академиктің сонау елуінші жылдардан бергі газет, журнал беттерінде жарияланған (әдеби, сын, аударма) мақалалары т.б. жинастырылған. Мектеп оқушылары, студент жастар, жас ғалымдар Ебскеңнің еңбектерін оқып, үйреніп, зерттеп, баяндамалар, рефераттар, курстық жұмыстар, дипломдар жазып, мұражайды толықтыра түсуде. Жуырда ғана қаладағы “Красноармейск” көшесі Ебіней Бөкетов атымен аталатын болды.

Е.Бөкетов ғылыммен түбегейлі айналысты, әдеби еңбектері де, күнделікті тұрмысы мен өмірі бәрі де ғылымға арналды. Мәселен, әдеби шығармаларының өзегі Абай, Шоқан, Қаныш, Мұхтар, Ишанбай мен қатар Менделеев сияқты орыс ғалымдары болып келеді.

Ғалымдардың ең басты міндегі шаруашылыққа тиімді жаңалықтарды іздеп тауып, оларды өндіріске енгізу болып табылады. Қазақстан Ғылым Академиясы Қарағанды химия-металлургия ғылыми-зерттеу институты (ХМИ) қайнаған өндірістің, буырқанған байлықтың дәл ортасында орналасқан алып ғылыми лаборатория еді. Бұл институттың тағдыры да Қаныш Имантайұлы Сәтпаевпен тығыз байланысты болатын. Енді ғана көтеріліп келе жатқан институтты басқару ісі жас ғалым Ебіней Бөкетовке тапсырылған еді. Одан үміт күттіреді деп қана емес, үлкен сенім де бар екенін білді Қанекен. Әйтпесе сол кезде Алматыда доктор да, академик те аз болған жоқ. Сәтпаев баулыған бала күс қыран болып аспанға самғады. Ғылым докторы, Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, академигі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты деген дәрежелерге ие болды.

Ертеде қазақтар Орал тауының етегіне малын жайып, көшіп-қонып жүргенде қазан-ошағын, құрал-жабдықтарын орыстардан мал беріп сатып алған. Тұрмысқа керекті заттарды ол кезде зауытта құйып, ұсташылар соғатын. Олар темірді балқытып, соғып керекті бұйымдарды сататын. Орал маңы тұнып тұрған темір-байлық. Сол байлық кейін Қазақстаннан да табылды. Соғыс жылдары көшіп келген зауыттардың жабдықтары Теміртауда металлургия зауытын ашуға көп септігін тигізді.

Теміртау – бұрынғы “Жауыртау” атанған жер.

Жауыр таудың жұлығын

Сүйіп Нұра өзені.

Күннің гартып жылуын

Жатқан ағып кезі еді, - деп Тайыр Жароков айтпақшы жауыр аттың арқасы сияқты айғыздалып (тақырланып) жатқан кішігірім шоқыларды қазақтар “Жауыртау” деп кеткен. Бұл жерде темір кені жоқ. Тек Нұра суын тоқтатып, көл жасау үшін Жауыртаудың бауыры ойпаң болғандықтан лайықты деп табылған. Ол көлдің жиегінде келешекте электр станциясы мен зауыт салынды.

Қажетті су Ертіс, Нұра өзендерінен алынады. Жауыртаудың жұлығын сүйіп жатқан Нұра өзені тоғандалып, Самарқанд су қоймасы үлкен көлге айналды. Елуінші жылдары осы көлдің жағасында Қарағанды металлургия комбинаты салынды. Онымен қатар сәулетті жаңа Теміртау қаласы бой көтерді. Жауыртау “Теміртау” атанды. Зауыттарға, қала халқына тәулігіне 1 млн. тонна су қажет. Бұл мөлшердегі суды Нұра өзені көктемде ғана бере алады. Сондықтан тарихта теңдесі жоқ, сирек кездесетін Ертіс-Қарағанды каналы салынады. Оның ұзындығы 490 км. Ертістен

Қарағандыға дейін 22 күшті насостардың көмегімен су деңгейі жоғары 500 метрге көтеріліп жеткізіледі. Бұндай алып құрылыстарды ұйымдастыратын Қаныш Сәтпаев екендігі белгілі.

Осындай ірі құрылыстардан, техникалық жаңалықтардан Ебіней Арыстанұлы да шет қала алмағаны сөзсіз.

Қостанай жеріндегі Соколов-Сарыбай, Лисаков кендерінің ашылуы ені 20 км., ұзындығы 100 км-ге жететін ұлан ғайыр өңірді алып жатқан кенді жеңіл қопарып алуға табиғат өзі дайындап қойғандай. Темір қабаты жер бетіне жақын жатқандықтан топырақ бетін сыпырып тастап техникамен машиналарға, вагондарға оңай артып жіберуге болады. Ақмола-Қарталы темір-жол қатынасы да осыған көмектесем деп жанасып тұрғандай. Бұл кеннің Қарағанды зауыттары үшін пайдалы екенін де дәлелдеген осы ХМИ-дың ұжымы, Ебіней Арыстанұлының да үлесі аз емес.

Иә, Отанымыздың, Орталық, Солтүстік өңіріндегі қайнап, асып-тасып жатқан ең байлығын игерді де, пайдаланды да бүкіл Одақ.

Қарағандыдағы химия-металлургия ғылыми-зерттеу институты академик Бөкетов басқаруымен қандай жаңалықтар ашты?

-Екібастұздың арзан көмірін пайдалану әдісі, Жезді мен Атасу кендерін қорытудың жаңа, тиімді әдісі ХМИ-де ашылған болатын. Институт берген ұсыныстардың нәтижесінде Балқаш комбинаты, Пышма (Свердлов облысы) электролит зауыты, Павлодар ферробалқыту, Қарағанды синтетикалық каучук, Шымкент фосфор зауыттары Одаққа миллиондаған сомның пайдасын келтірген еді,- деп жазады Ебекең.

Егер алпысыншы жылдардың басында ХМИ тәжі-

рибені Ақтөбе, Застафон (Грузия), Павлодар қалаларындағы зауыттарда жүргізіп, жақсы нәтижелерге жетсе, алпысыншы жылдардың аяғында ашылған жаңалықтарын өндіріске енгізу Қарағанды, Нижнетагиль, Ижевск зауыттарында жүзеге асты. Соның нәтижесі болар, Қазақстан Ғылым Академиясы ХМИ-дің жұмысын жоғары бағалап, оның ашқан жаңалықтары жаппай өндіріске енгізілсін деген қаулы қабылдайды (президиумда).

Бөкетов бастаған ғалымдар мен инженерлердің бір тобы Балқаш мыс қорыту комбинатында жасаған тамаша тәжірибелерінің нәтижесінде ашқан жаңалықтары үшін мемлекеттік сыйлыққа ие болды.

Әдетте, бір өндіріс екіншісін тудырады. Көмір, мыс, темір өндірісімен қатар Қарағандыда химия өнеркәсібі де тез дамыды. “Химияның бір ғажабы жоқты бар етіп, керексіз қоқысты іске асыра алады”, - дейді Ебекең. М.Горькийдің бір сөзі бар: “Химия ғажаптар қоймасы, адамзаттың бақыты осы химияда, адам өз үшқыр ойының асқақ жетістіктерін дәл осы химия саласында тапқан”.

Ебіней Бөкетовтың қоғамдық өзекті мәселелерге араласпағаны кем де кем-ақ шығар. Солардың бірі табиғат қорғау, яғни экология проблемалары. Бұл жерде Ебекеңнің бей-жай қалмағаны былай тұрсын, ол ғалым ретінде үлесін қосып және үгітін де жүргізіп кетті. Яғни табиғат – ана, табиғат – бала, табиғат – орман, су, ауа, тіршілік аясы. Барлық тіршілік табиғаттың мөлдірінен ғана жүтса, тәні де, жаны да сау болады. Ебекең осыларды айта келе: “Табиғатты жайлы қалпында ұстауға адамның күдіреті жете ме?” – деп сұрақ қояды да, оған тиянақты, сенімді жауап та береді.

Адам баласы табиғаттың дүлей күштерін бағын-